

Slyusarevsky M. M. Methodological development principles and assessment criteria for social psychological theories

In the paper the author provides an integrated description of methodological principles of social psychological theorizing, namely: a principle of context, a principle of genetic heredity, a principle of “ontological simplicity”, a principle of reflexivity, a principle of frugality (economical feasibility), a principle of enrichment of theory’s evidential base, a principle of openness, a principle of operational/technological perspective. The expansion of these principles in the scientific discourse, in author’s opinion, might facilitate the development of the new social psychological theories and improve their quality. The notion of “viability of the theory” is established. The system of assessment criteria for social psychological theories is proposed from the standpoint of their viability. The main criteria in the proposed system are considered to be the following: criteria of heuristicity, interpretativeness, prognosticity, ideologicity, operationality, aesthetic qualities.

Key words: social psychology, theory, methodological principles of theorizing, viability of the theory, assessment criteria for the theories.

© Слюсаревський М. М.

В. В. Жовтянська

**РОЗВИТОК ТЕОРЕТИЧНОГО ЗНАННЯ В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ**

На матеріалі докторських дисертаційних досліджень розглянуто епістемологічні особливості сучасної української соціальної психології. Проаналізовано характер представлених у дисертаціях теоретичних узагальнень, методологічні засади розбудови досліджень та основні теоретичні здобутки. Виділено два базові принципи побудови теоретичних розробок у дисертаційних дослідженнях: принцип методологічного представлення і принцип теоретичного пояснення.

Ключові слова: теоретичне знання, соціальна психологія.

Проблема. З’ясувати епістемологічні особливості сучасної української соціальної психології нам допоможе аналіз тих теоретичних міркувань, у межах яких здійснюються узагальнення і концептуалізація її основних наукових здобутків. При цьому пропонуємо розглядати не лише досягнуті результати (теорії, концепції, погляди), а й сам характер наукового пошуку, який зумовлює їх появу і до певної міри визначає їхню специфіку. Зрозуміло, опрацювати весь генеральний масив цих робіт, усю джерельну базу, яка може містити зазначені напрацювання, у межах стислого огляду навряд чи можливо. Справді, це вимагає комплексного аналізу теоретичних здобутків, представлених у всій різноманітності текстових форм. На щастя, цього робити й не потрібно, оскільки ми ставили за мету визначити лише загальні тенденції, що характеризують розвиток сучасної української соціально-

психологічної думки. Тому, виходячи із заявленого характеру нашого дослідження, ми зосередимо увагу на тих роботах, які репрезентують базові вектори руху наявного знання у дисциплінарному мейнстрімі.

Мета статті: у загальних рисах окреслити тенденції, що домінують у вітчизняній соціально-психологічній думці й визначають напрям її розвитку.

За масив досліджень було взято докторські дисертації, захищені за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. При цьому розглядалися лише роботи, виконані і захищені в Україні у період з 1991-го по 2011-й рік. Цей вибір зумовлений низкою причин. По-перше, серед вимог, що офіційно висуюються до дисертацій докторського рівня, визначальною є та, що вони повинні містити нову наукову концепцію або формувати новий науковий напрям. У всякому разі ці дослідження обов'язково мають представляти значущі теоретичні здобутки. По-друге, докторські дисертації, які ми розглядаємо, є захищеними науковими працями. Тобто вони визнаються науковим співтовариством, що певною мірою підтверджує вагомість й обґрунтованість представлених результатів. Більше того: кращі із цих праць самі здатні задавати напрями розвитку соціально-психологічної думки.

З огляду на сказане захищені докторські дисертації цілком можуть репрезентувати дослідницьке поле сучасної академічної науки, тобто мейнстрім розвитку останньої, і мусять водночас містити вагомий теоретичний або методологічний доробок. При цьому цілком імовірно, що ідеї, які колись, можливо, спричиняють якісний зсув у розумінні соціально-психологічної реальності, сьогодні перебувають на маргінесі і не мають офіційного визнання. Але ми наразі намагаємося відтворити ту картину, що реально існує у вітчизняній соціальній психології, і для цієї мети описана вище вибірка видається цілком прийнятною.

Нарешті, є ще одна, суто технічна, причина обрання саме такого підходу. Докторська дисертація, як відомо, передбачає реферативну форму подання матеріалу. Це дає можливість розглянути в концентрованому вигляді основні положення роботи, зокрема й теоретичні викладки, а також загальний характер їх обґрунтування. А головне: можна опертися на узагальнення самого автора, що забезпечує від довільного трактування тих чи тих положень. Звичайно, реферативний виклад не дає змоги глибоко проаналізувати конкретику побудови дисертаційного дослідження чи детально відстежити всі аспекти його змісту. Але оскільки нас передусім цікавлять якраз загальні характеристики, саме автореферати дисертацій стали основним матеріалом нашого розгляду.

Для аналізу дисертаційних досліджень було виділено такі ознаки:

- характер теоретичного узагальнення;
- тематичні напрями робіт;
- теоретико-методологічні засади досліджень;
- основні теоретичні здобутки та їхні епістемологічні особливості.

Під *характером теоретичних узагальнень* слід розуміти ступінь конкретності-загальності заявленої в дисертації проблеми. Умовно розрізнятимемо три рівні теоретичного узагальнення. *Вищий рівень* представлено проблематикою, що пов'язана із самою природою людини чи соціуму в соціально-психологічному вимірі. Прикладом такого рівня узагальнення може слугувати дисертаційне дослідження В. О. Васютинського “Інтераційна психологія влади” [1]. Феномен влади характеризує стосунки людини із соціумом як такі й становить одну з фундаментальних проблем соціальної психології. З усього масиву дисертаційних досліджень ми виділили сім тем вищого рівня теоретичного узагальнення.

До *середнього рівня* теоретичного узагальнення було віднесено проблематику робіт, у яких розглядаються загальні соціально-психологічні закономірності, але в конкретних суспільних чи подієвих умовах. Як приклад можна навести дисертацію О. В. Петрунко “Соціалізація дитини в агресивному медіасередовищі” [2]. Тут розглядається досить фундаментальна проблема соціалізації дитини, але в певному вимірі, за конкретних суспільних обставин. Усього вдалося виділити вісім тем такого рівня узагальнення.

З відносно *низьким рівнем* теоретичного узагальнення було асоційовано проблематику тих досліджень, які спрямовані більше на вирішення конкретно-практичних, аніж загальнотеоретичних задач. Приклад – дисертація В. В. Стасюка “Система соціально-психологічного забезпечення функціонування аеромобільних військових підрозділів в умовах збройних конфліктів” [3]. Усього ми виявили шість робіт із тематикою такого рівня теоретичного узагальнення. Одразу уточнимо, що йдеться не про те, що ці роботи позбавлені теоретичної значущості, а про те, що вони пов'язані з локальними завданнями і безпосередньо стосуються практики.

Теоретико-методологічні засади досліджень. Проаналізуймо тепер ті вихідні положення, на фундаменті яких будується подальша логіка розробок у вітчизняній соціальній психології, задіявши для цього процедуру контент-аналізу. За одиницю аналізу було обрано текстовий елемент автореферату (слово або словосполучення), що містив референцію до того або іншого теоретико-методологічного напрямку, застосовуваного в дисертаційному дослідженні. Якщо в одному авторефераті кілька разів згадувався один і той самий підхід, то враховува-

лася лише перша згадка. Виділені категорії та сумарну кількість їх представленості наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Результати контент-аналізу дисертаційних робіт докторського рівня (спеціальність 19.00.05) за ознакою “Теоретико-методологічні засади дослідження”

Назва категорії	Кількість згадок у тексті
системний підхід	5
діяльнісний підхід	3
генетичний підхід	2
постмодерністська парадигма	1
інтераціоналізм	2
феноменологія	1
гуманістична парадигма	1
суб’єктний підхід	1
вчинковий підхід	1
проектний підхід	1
принципи детермінізму, відображення, активності, розвитку	1

Цілком очевидно, що панівною методологією для сучасної української соціальної психології є ті підходи, котрі залишилися їй у спадок від радянських часів (що зовсім не обов’язково слід розцінювати як щось негативне). Це системний і діяльнісний підходи, а також так звані загальні принципи психологічної науки (детермінізму, відображення, активності й розвитку), які в такому вигляді були сформульовані саме за радянських часів. Меншою мірою задіяно підходи, розроблені переважно у західній психології та філософії. Ще рідше фігурують підходи, які хоч і були започатковані раніше, але активно розробляються саме в українській психології та можуть почасти вважатися її сучасним надбанням (генетичний, вчинковий і суб’єктний підходи).

Основні теоретичні здобутки та їхні епістемологічні особливості. Тут доцільно ще раз нагадати, що нашою головною метою було виявлення загальних тенденцій розвитку соціально-психологічного знання в Україні, тому ми не намагалися точно описати внесок кожного автора в наукову скарбницю дисципліни, тим паче що повне і точне відтворення всього доробку потребувало б більш глибокого і детальнішого ознайомлення з кожною роботою. За великим рахунком нас більше цікавили: а) наявність авторських теорій або концепцій ра-

зом із зонами їхньої релевантності; б) епістемна (науково-пізнавальна) стратегія побудови дослідження.

Наш аналіз розпочнемо з робіт, проблематика яких належить до вищого рівня теоретичного узагальнення, тобто спрямована на вирішення фундаментальних питань соціальної психології. Як уже зазначалося, однією з таких праць є дисертація В. О. Васютинського “Інтеракційна психологія влади” [1]. Як свідчить сама назва, робота спрямована на реалізацію інтеракційно-символічного підходу до аналізу влади, котра розглядається як іманентно притаманний аспект міжсуб’єктної взаємодії. На основі цього підходу розглянуто різні особливості розвитку і прояву владно-підвладних стосунків (взаємовплив владно-підвладних і ставеворольових характеристик особистості, владні дискурси інтерсуб’єктної взаємодії, кратологічні цикли особистісного розвитку та ін.).

Таку саму епістемну послідовність досягнення наукового результату представлено і в роботі О. М. Кочубейник “Автентичність особистості в інтерсуб’єктивному просторі” [4]. Ідеться про залучення певного наукового підходу до пояснення досліджуваного соціально-психологічного (а в даному випадку і загальнопсихологічного) феномена. До феномена автентичності застосовано постмодерністську парадигму, чим і визначається головне теоретичне навантаження цього дослідження. Задіяння обраного авторкою підходу дало їй змогу подолати певні методологічні труднощі, пов’язані з розумінням поняття особистості і безпосередньо причетні до концептуалізації такого конструкта, як автентичність, а також дозволило під обраним кутом зору здійснити аналіз деяких проблем особистісного розвитку.

Подібна дослідницька логіка простежується і в роботі Н. В. Хазратової “Психологія відносин особистості й держави”¹ [5]. Авторка розробляє власний підхід, який, на її думку, є найбільш адекватним для аналізу заявленої в дисертації проблеми. Відносини між особистістю і державою пропонуються розглядати як міжсуб’єктну взаємодію, яка базується на смислому обміні та регулюється образом держави і концептом особистості. На основі такого підходу докторантка виділяє і класифікує способи встановлення відносин між особистістю і державою, позиціонує ірраціональні, раціональні та надраціональні чинники сприймання особистістю держави, виявляє особливості побудови її індивідуально-психологічного образу.

¹ Проблематику цієї роботи можна віднести і до вищого, і до середнього рівня узагальнення – залежно від того, чи вбачати у відносинах особистості й держави перманентну соціально-психологічну проблему, чи лише ситуативну, пов’язану з певним етапом розвитку суспільства. Зрештою, це не так важливо з огляду на умовність поділу тем між зазначеними категоріями.

На перший погляд, схожа епістемна логіка має місце і в дослідженні П. П. Горностая “Психологія роліової самореалізації особистості” [6]. Справді, тут представлено спробу розробити психологічну модель особистості на основі драматургійно-рольового підходу, який і застосовується до заявленої в дисертації проблеми. Але сам спосіб проблематизації у цьому випадку дещо інший. Ідеться не просто про деякий психологічний феномен як предмет дослідження, який піддається інтерпретації в межах обраного методологічного принципу і в результаті постає через перелік тих чи тих своїх властивостей. Проблема тут містить у собі конкретну зону незрозумілого, певне запитання, яке вимагає такої ж конкретної відповіді. І саме це вивільняє місце для теорії як наукового способу пояснення [7], оскільки пояснювати можна лише те, що незрозуміло. У даному разі зоною незрозумілого є причини виникнення життєвих криз, а також класична тема базових чинників розвитку особистості.

Може виникнути запитання: у чому ж полягає відмінність, адже і в останньому, і в попередньому випадках здійснюється інтерпретація феномена з позиції певного теоретико-методологічного підходу? Спробуємо зробити цю тонку відмінність більш виразною. Справа в тому, що залежно від способу проблематизації феномена його подальша інтерпретація набуває різного епістемологічного сенсу. Якщо йдеться про конкретну зону незрозумілого, яка потребує *пояснення*, то дослідження має віднайти певне “тому що”, певний причиново-наслідковий зв’язок, який і становитиме змістовий каркас теорії чи концепції. Якщо ж немає вихідного проблемного запитання, то інтерпретація виступає як спосіб *представлення* того чи того феномена. Вона не оприявнює причиново-наслідкові зв’язки, а проблематизація полягає лише в самому способі бачення явища. Так, інтерпретація влади через міжсуб’єкту взаємодію не вимагає ніяких “тому що” – натомість обговорюються іманентна ознака феномена, спосіб його визначення.

Так само витлумачення розвитку особистості за принципом ризику не вимагає “тому що”, оскільки безпосередньо базується на іншому (постмодерністському) визначенні особистості. Те саме стосується і тлумачення відносин особистості й держави через поняття словесного обміну між ними – це просто авторський підхід до того, що таке відносини між двома суб’єктами і що є сутнісним для цього явища із психологічного погляду. В усіх цих випадках йдеться про концептуалізацію феномена, а не про встановлення причиново-наслідкових зв’язків для з’ясування його природи. Це не значить, що дані зв’язки не можна виявити на більш локальному рівні, – скажімо, для визначення окремих властивостей досліджуваних феноменів, – просто вони не потрібні для отримання того результату, який становить основне теоретико-методологічне надбання роботи. Власне, у такому випадку

було б правильніше говорити про методологічне надбання, оскільки йдеться про аргументацію можливості застосування наукового апарату (готового або розроблюваного) до якоїсь проблематики; самим фактом дослідження обстоюється можливість розглядати феномен у певний спосіб. Певне явище тут концептуалізується в певну наукову проблему, постає як предмет наукової розвідки. Надалі ця концептуалізація дає змогу описувати явище, виділяти різні його властивості, створювати різні класифікації тощо. Іншими словами, дає змогу всебічно представити явище в межах наукового аналізу: *виділити й описати його прояви*. Якщо ж проблема від початку містить у собі явне або латентне запитання, відповідь на яке формулює теорія, тобто йдеться про виявлення причин досліджуваного феномена, то це означає, що дослідження визначає *механізми, які спричинюють явище*.

Проте, повторюємо, грань між розглянутими епістемними стратегіями є вельми тонкою. Тому те чи те дослідження може поєднувати в собі і принцип методологічного представлення, і принцип теоретичного пояснення. Прикладом може слугувати дисертація К. В. Коростеліної “Структура і динаміка системи соціальної ідентичності” [8], де застосовано системний підхід. Результатом є аналітичний опис соціальної ідентичності в динамічному взаємозв’язку її складових і проявів. Але тут цікавий не сам факт застосування цього підходу, а його доволі значущі наслідки. Авторці вдалося виявити психологічні механізми входження нової соціальної ідентичності до системи ідентичностей, що дає підстави говорити якщо не про наукову теорію, то принаймні про концепцію. Крім того, в роботі виявлено зв’язки між такими базовими соціально-психологічними конструктами, як ідентичність, атиюд, стереотип, з урахуванням опосередковувального впливу на ці зв’язки типу культури (традиційної чи індивідуалістської).

Певною мірою обидві епістемні стратегії реалізовано також у дисертації С. О. Гарькавця “Психологічні засади змінювання соціально-нормативної поведінки особистості” [9], де представлено інтенції визначення саме психологічних механізмів досліджуваного явища. Засади змінювання соціально-нормативної поведінки автор убачає в такому феномені, як конформізм, який виникає у процесі соціалізації індивіда і покликаний задовольняти його потреби в безпеці, існуванні й розвитку та зумовлений біологічними і соціальними потребами. Відповідно рівень конформізму визначається силою потреб і можливостями, які існують у конкретному соціальному середовищі для їх реалізації. Тобто в дослідженні обґрунтовується детермінація соціально-нормативної поведінки особистості за логікою генетичного підходу. Слід, однак, зазначити, що пояснення поведінки через потреби і можливості їх задоволення в конкретних ситуаціях є однією з класичних базових схем інтерпретації поведінки у психології. Це, мабуть, загаль-

ний принцип, а не конкретний механізм, який до того ж нечутливий до можливості індетермінізму поведінки.

Існує низка дисертаційних робіт, теоретико-методологічний потенціал яких пов'язаний передусім з уведенням в обіг нової сфери дослідження, тобто з обґрунтуванням нового (принаймні для української науки) предмета соціально-психологічних розвідок, або з його системним аналізом. Як приклад можна розглянути дисертацію О. М. Лозової “Психосемантична структура етнічної свідомості” [10]. Прикметною рисою цієї роботи є те, що предмет дослідження не вводиться просто як понятійний конструкт, а доводиться сам факт його існування як самостійного феномена. Така внутрішня послідовність дослідження конгруентна логіці здійснення наукового відкриття, тобто засвідчення раніше невідомого феномена. Це вельми відродно, позаяк така постановка питання загалом не характерна для вітчизняної соціальної психології. Інша річ, що тут можна сперечатися щодо самого характеру доведення, тим паче що гіпотезу про зумовленість етнічного образу світу історико-культурним досвідом народу обґрунтовує сама авторка дисертації. Але це вже інша площина обговорення, пов'язана зі складністю змістового навантаження дослідження і безумовною науковою новизною порушених у ньому питань.

Відносно новий предмет дослідження представлено та обґрунтовано в дисертації В. О. Скребця “Особливості екологічної свідомості в умовах наслідків техногенної катастрофи” [11] (тут ми переходимо до групи робіт, проблематику яких можна умовно віднести до середнього рівня теоретичного узагальнення). У цій праці визначається поняття екологічної свідомості та емпірично досліджуються її властивості.

Схожу епістемну логіку можна побачити і в дисертаційному дослідженні В. П. Казміренка “Соціально-психологічна регуляція діяльності організацій”, оскільки тут ідеться “про необхідність формулювання деякої узагальненої концепції предмета соціальної психології організацій” [12, с. 4], тобто проблематизується сам предмет дослідження, який має увійти в коло соціально-психологічного аналізу. Важливою рисою цієї роботи є те, що пропонується спосіб пізнання регуляції організацій, котрий спирається на таку властивість, як неадитивність, що становить саму передумову виділення соціально-психологічних феноменів в окремий об'єкт дослідження, оскільки йдеться про те, що соціально-психологічні закономірності не зводяться до узагальнення закономірностей індивідуально-психологічних. Відтак можна говорити, що аналіз досліджуваного феномена зроблено під кутом зору сутнісних його характеристик, що, зокрема, визначає теоретичну значущість роботи.

У дисертації В. В. Третьяченко “Соціально-психологічні механізми формування й розвитку колективних суб'єктів управління” теж

обґрунтовується проблема колективних систем управління як предмет фундаментальних наукових досліджень; пропонується колективні системи управління розглядати як модифікації соціальних систем; здійснюється аналіз предмета дослідження з позицій системного підходу [13]. Тобто тут знову ж таки представлено обґрунтування самого предмета дослідження, а також способу його вивчення крізь призму певної методології.

Іншу епістемну стратегію можна простежити в дисертації О. В. Петрунько “Соціалізація дитини в агресивному медіасередовищі” [2]. Хоча в дисертації заявлена досить конкретна наукова проблема, яка стосується специфіки дитячої соціалізації за певних життєвих умов, авторка для її вирішення підносить на більш високий щабель теоретичного узагальнення, розглядаючи проблему дитячої соціалізації як таку і виділяючи психологічні механізми, що спричинюють це явище. У роботі представлено так звану пропозиційну модель соціалізації: головним інструментом останньої є формування у дитини нових потреб в інтерсуб’єктній взаємодії. І хоча значущість формування потребою сфери для розвитку особистості, а також конкретні шляхи її формування широко обговорювалися й раніше, скажімо, в межах діяльнісного підходу, експліцитне їх виділення саме як базових механізмів соціалізації свідчить про появу самостійної наукової концепції.

Так само більш високий щабель узагальнення дає авторка дисертації “Соціально-психологічні механізми культової психічної залежності особистості в деструктивних тоталітарних організаціях” О. А. Ліщинська [14]. Аби вирішити заявлену проблему, вона звертається до аналізу механізмів психічної залежності особистості в цілому. Передумови виникнення адикції дисертантка вбачає у фрустрації базових потреб певного вікового періоду. Зокрема, узалежненість від деструктивних культів пов’язується з неналежним задоволенням духовних потреб людини в юнацькому віці. Крім того, О. А. Ліщинська виділяє комплекс чинників культової адикції, які категоризуються як психічні, особистісні, організаційні та етнокультурні.

Науковий доробок, який виходить за межі безпосередньо заявленої теми, представлено і в дисертації М. І. Найдьонова “Формування рефлексивного управління в організаціях”. Для вирішення досить загальних методологічних проблем, пов’язаних із парадоксами формування суб’єктності, дослідник уводить постулат так званого супротивного існування індивідуальної та групової суб’єктності та мішаних її форм, який стверджує, що суб’єктність індивідуальних і колективних суб’єктів є супротивною у спільній значущій події. Це, на думку автора, дає змогу ввести дослідника в інтерактивну систему і здійснити “перехід від аналізу взаємодії супротивників до аналізу складності координації партнерів взаємодії” [15, с. 14].

У дисертації “Трудова міграція населення України: соціально-психологічні механізми” О. С. Блинова не ставить собі за мету вирішити питання, що виходять за межі безпосереднього предмета дослідження. Водночас системний аналіз визначальних чинників трудової міграції виводить її на коло глибинних соціально-психологічних проблем, аналіз яких дає можливість визначити механізми досліджуваного явища. У межах авторської концепції вони пов’язані з кризою особистості та соціальної ідентичності в основних сферах самоздійснення – професійній, сімейній, етнокультурній [16].

Аналогічну дослідницьку стратегію застосовано в дисертації Н. С. Завацької “Психологічні основи соціальної реадaptaції особистості зрілого віку” [17]. Авторка виділяє комплекс чинників, які є умовами успішної адаптації особистості (так званий адаптаційний потенціал); вони поділяються на інтраперсональні та інтерперсональні.

Наголосимо, що коли йдеться про множину чинників, перевірка яких на релевантність здійснюється суто емпірично (як в останньому дослідженні), то завжди залишається питання про вичерпність цієї множинності, оскільки за таких умов можна говорити лише про необхідність, а не про достатність виділених параметрів. Коли ж йдеться про механізми того чи того явища, якраз передбачається виділення достатніх умов його здійснення, позаяк механізм базується на сутнісних причиново-наслідкових зв’язках. Вони принципово не можуть бути виділені лише з аналізу самого явища (що є цілком можливим для необхідних ознак), а потребують його введення в контекст загальних закономірностей. Тоді явище постає на тлі певної онтології, тобто тих абстрагованих чинників, які й зумовлюють його появу. Саме тому механізм і теорія являють собою епістемологічні конструкти, щільно пов’язані між собою. Теорія є поясненням, а пояснення базується на виділенні причиново-наслідкових зв’язків.

Утім, як впливає з розглянутого вище, аналіз явища крізь призму парадигмальних підходів теж сам по собі ще не означає наявності наукової теорії, оскільки тут відсутнє пояснення. Останнє передбачає попередньо проголошену невирішену проблему. Без неї такий аналіз дає змогу описувати феномен у контексті тих його властивостей, які виявляє в ньому задекларована парадигма, і цей опис має свою специфіку. На відміну від суто емпіричного способу виділення особливостей явища він має заздалегідь системний характер, але в даному випадку ця системність пояснюється вже існуючою взаємоузгодженістю категорій усередині застосовуваної парадигми. Само по собі здійснення такого аналізу нічого не додає до розуміння цієї системності. Якщо ж наукову проблему сформульовано як запитання, як елемент нерозуміння, то вдале застосування до неї наукового підходу, яке дає змогу наявне нерозуміння усунути і відповісти на запитання, – це зокрема й можливість проявити і перевірити пізнавальний потенціал самого під-

ходу. Тож коли проблема такого запитання не містить, то застосування підходу стає простою можливістю здійснити реконструкцію досліджуваного предмета в заданих парадигмальних властивостях (що, звісно, теж може бути окремим науковим завданням).

Як ми вже зазначали, докторська дисертація завжди має містити теоретичні або методологічні викладки, які претендують на наукову новизну. Якщо вихідним пунктом дослідження не є запитання, то наукова новизна обумовлюватиметься або новим предметом дослідження, або застосуванням нового підходу. Але для того, щоб аналітичне представлення предмета дослідження було доведено до рівня теоретичної конструкції, необхідно дати його цілісне наукове тлумачення [7], тобто знову-таки застосувати щодо нього той підхід, який допоміг би представити його властивості з позицій певної впорядкованої системи. Причому в даному разі систематизація буде зумовлена теоретичною розробленістю і внутрішньою структурою та цілісністю самого підходу, а не системою об'єктивних зв'язків. Тут можна заперечити, що наукова систематизація завжди базується на об'єктивних зв'язках і забезпечується використанням відповідних методів, валідність яких завжди обґрунтовується. Власне, сама наука як метод спирається на поняття об'єктивності. Але в цьому випадку йдеться про застосування парадигмальних підходів, які обґрунтовані вельми умовно і які йснують як умовність, пов'язана з необхідністю вибору певної аксіоматики. За таких обставин коректніше говорити про системність мови науки, а не про системність світу, хоча зрозуміло, що перша завжди намагається репрезентувати другу.

І, власне, на розроблення системності мови науки здебільшого спрямовані зусилля сучасних вітчизняних соціальних психологів, що ми зауважували, зокрема, коли з'ясовували відмінності між теоретичним поясненням і методологічним представленням. Розроблення саме методологічного забезпечення наукового поступу можна розглядати як мейнстрім когнітивного новаторства в межах проаналізованих дисертаційних досліджень. Це можна підтвердити результатами проведеного нами контент-аналізу наукової новизни результатів досліджень. На нашу думку, за допомогою контент-аналітичної процедури вдалося зробити наочнішими ті тенденції, які були попередньо означені під час розгляду теоретичних здобутків дисертацій та їхніх епістемологічних особливостей.

Цей пункт авторефератів було обрано як об'єкт контент-аналізу з огляду на те, що він, по-перше, виступає найбільш концентрованим текстовим репрезентантом головних наукових досягнень, а по-друге, дає змогу реконструювати уявлення автора дисертації про те, що є найбільш істотним у дослідженні з його особистого погляду чи з погляду тієї спільноти, в межах якої захищатиметься робота. Тобто по-

няття “наукова новизна” визначає не лише загальний доробок, а й соціальні наукові стандарти щодо цінності результатів досліджень.

За одиницю аналізу було взято елемент тексту, який містить твердження автора щодо змісту його наукового доробку. Категоріями аналізу слугували найбільш поширені способи узагальнення змісту проведеного дослідження. Ці категорії разом із частотними показниками їх появи у вибірковій сукупності текстів наведено в табл. 2.

Таблиця 2

**Результати контент-аналізу дисертаційних робіт
докторського рівня (спеціальність 19.00.05) за ознакою
“Наукова новизна результатів дослідження”**

Назва категорії	Кількість згадок у тексті
розроблення або застосування наукового підходу до вивчення феномена	16
аналіз наявних теоретичних і методологічних підходів	2
представлення авторської теорії, концепції або моделі	22
уведення нового поняття або нового розуміння чинного терміна	15
визначення особливостей досліджуваного феномена	25
розроблення наукової класифікації	1
визначення механізмів або детермінант досліджуваних явищ	9
нова постановка проблеми	3
фіксація нового феномена	2

Як видно з табл. 2, найбільш поширеним пунктом наукової новизни є визначення особливостей досліджуваних феноменів (сюди віднесено також установлення зв'язків з іншими феноменами, порівняння з ними, характеристики розвитку феномена тощо). Значно рідше трапляється виділення причинно-наслідкових зв'язків, які можуть бути представлені як механізми або детермінанти розглядуваних явищ. Поширеним елементом є також розроблення авторських теорій, концепцій та моделей (це, як ми вже зазначали, є якщо не обов'язковим, то принаймні вельми бажаним напрацюванням дисертанта). Проте такі напрацювання здебільшого пов'язані з концептуалізацією виділених особливостей у межах існуючих методологічних підходів, аналіз яких також є частотною категорією наукових здобутків. Майже так само часто вводиться нове поняття або нове розуміння чинного терміна. Разом з тим майже не подибуємо відкриття нових феноменів.

Усе це свідчить про те, що саме *методологічна складова разом із розробленням термінологічного апарату і розширенням сфери застосування напрацьованих підходів наразі є основним змістом наукового поступу в академічній соціальній психології*. Акценти в дослідженнях перенесені зі сфери відкриттів у сферу самих наукових технологій; зовнішні явища при цьому цікаві суто як предмет застосування та своєрідної об'єктивації цих технологій (ми тут свідомо оминаємо суто емпіричні напрацювання). Коротше кажучи, найбільш активно розвиваються мова науки і способи застосування цієї мови. Отже, мейнстрим теоретичного пізнання у вітчизняній соціальній психології правомірно розглядати як *дискурсивну практику*, тобто як розвиток семіотичної системи – самодостатньої і самообумовленої.

Зрозуміло, остання теза у когось викличе заперечення, засновані на тому аргументі, що методологія є неодмінним засобом наукових розвідок, їхнім підґрунтям і виробничим потенціалом. Не будемо дискутувати. Розширення предметного поля науки, збагачення її термінологічного тезауруса, встановлення внутрішніх інтер- та інтрапарадигмальних зв'язків і справді можна віднести до серйозних здобутків науки. Проте брак наукових відкриттів і принципово нових поглядів засвідчує замикання цих зв'язків самих на себе, що й дає підстави говорити про дискурсивну практику, яка не детермінується ззовні. Адже розвиток дискурсу пов'язаний не з референтними функціями знака, тобто ступенем його відповідності або невідповідності об'єктивним реаліям, а переважно внутрішньосистемними парадигмальними зв'язками.

Це зовсім не означає, що дискурс спотворює дійсність, – він просто не має з нею справи, принаймні безпосередньо. Він працює не з об'єктами, а з предметами – способами обговорення речей, фіксованими в дискурсивних практиках. Це проявляється і в епістемних розробках, аналізованих вище: їхня вихідна проблема і “спусковий гачок” – не в самих по собі зовнішніх реаліях, а в тому, як їх правильно обговорювати. Зауважимо, що ця “правильність” також є не властивістю феномена, а функцією застосовуваної парадигми: у межах однієї парадигми феномен ідентифікується й обговорюється одним чином, у межах іншої – іншим. Причому за межами парадигми, як і за межами дискурсу, немає сенсу говорити про об'єктивність. Відтак сам факт звернення до того чи того методологічного підходу вже вважається науковим здобутком, хоча, здавалося б, такими здобутками мають бути результати його застосування.

Але оскільки результативність оцінюється самою парадигмою, то її прикладне застосування стає самодостатнім. За таких умов введення феномена до семіотичної системи, тобто виокремлення способу його ідентифікації в межах наявного або спеціально розробленого категоріального апарату, уже є науковою новизною. Тут уже сам факт

називання слугує науковим здобутком, як ми це й спостерігали вище. У межах дискурсивних практик монополія на пояснення належить семіотичній системі, яка містить усі зумовлення в собі. За такими правилами *назвати* – це те саме, що й *пояснити*. А зробити щось предметом обговорення означає зробити дискурсивний поступ. Тому введення нової теми або проблеми також сприймається як науковий здобуток і значущий результат.

Окреслені тенденції почасти зумовлює сам спосіб наукового мислення і побудови дослідницьких стратегій. Передусім це стосується того, що розуміється під проблемою дослідження (яка в дисертаціях зазвичай представлена в “актуальності”). Якщо вона постає не із запитання, то її виникнення, принаймні в теоретичній площині, обґрунтовують недостатньою кількістю розробок, тобто тим, що вона ще не була предметом обговорення хоча б у тому чи тому ракурсі. Тобто сам факт опису в межах певного підходу сприймається як наукове надбання, а примноження дискурсу – як примноження знань. При цьому предметне поле науки розширюється безвідносно проблем, пов’язаних з її об’єктом. За таких умов ентропія (невизначеність) у системі знань не зменшується (що може відбуватися за рахунок установлення причиново-наслідкових зв’язків), а навпаки, спостерігається її зростання через приріст та ускладнення предмета дослідження. Це, звісно, можна трактувати як розвиток науки, котрий породжує дедалі більше запитань і розширює предметне поле. Але якраз запитань, які потребують відповідей і тим самим стимулюють науковий пошук, у цій системі немає, а розвиток відбувається не за рахунок установлення нових фактів, а за рахунок ускладнення дискурсивного апарату.

Причини, які пояснюють специфіку епістемних стратегій української соціальної психології, можна розглядати і в більш широкому контексті. До них можна віднести особливості гуманітарного пізнання в цілому – з його складними стосунками з вимогами строгої доказовості, які стають ще більш проблемними в контексті постмодерністських тлумачень, і водночас із надто великою увагою до тексту, який видається альфою і омегою наукового доробку. Сюди ж додамо й особливості саме психологічної науки з її перманентною поліпарадигмальною кризою, з огляду на що будь-яке знання специфікується тим чи тим підходом, а істина завжди постає умовною і залежить від методології. Зрештою, до цього причетні й традиції нинішньої української психології, яка зводилася на радянському фундаменті з його жорсткими прив’язками до офіційно затвердженої ідеології, що, зрештою, призводило до вихолощення вільної творчості та розвитку схоластичності в гуманітарних науках. Отже, стан та основні тенденції розвитку вітчизняної соціальної психології значною мірою відображають ту непросту і неоднозначну ситуацію, що склалася в сучасному гуманітарному пізнанні не без опосередкованого впливу суспільних реалій. Як же ста-

витися до тих специфічних особливостей наукового пізнання, що пов'язані з його розвитком як дискурсивної практики? З погляду крайніх соціально-конструктивістських позицій – це абсолютно нормальне явище, оскільки воно взагалі являє собою єдиний можливий варіант індивідуального і суспільного відображення дійсності. Однак ми все ж не поділяємо позицій дискурсивного агностицизму і тому схильні розглядати згадані тенденції лише як один із можливих варіантів розвитку подій. Хоча, можливо, й досить поширений варіант, адже свого часу М. Фуко розгледів його і в іншій науковій практиці, яка стосувалася іншої дисципліни й іншого часу [18]. На щастя, у розвиткові сучасної вітчизняної соціальної психології можна помітити й альтернативні тенденції. Їх засвідчують описані вище результати досліджень, які мають безумовну теоретичну значущість і стосуються не тільки і не тільки розвитку дискурсу, а передусім можливості вийти за його межі – у те феноменальне поле, яке становить об'єкт соціально-психологічної науки. Інша річ, що досі у вітчизняному доробку чисельно превалюють не власне теорії, а теоретичні конструкції з відносно вузькою зоною релевантності. Але пріоритети можна й змінити. Для цього потрібна лише добра воля вчених.

Висновки. Аналіз дисертаційних досліджень докторського рівня дає підстави виділити два базових принципи побудови теоретичних розробок у вітчизняній соціальній психології: принцип методологічного представлення і принцип теоретичного пояснення. При цьому розроблення методологічного забезпечення наукового поступу можна розглядати як мейнстрим когнітивного новаторства в межах розглянутих дисертаційних робіт. Зокрема розширення предметного поля науки, збагачення її термінологічного тезауруса, виявлення внутрішніх інтер- та інтрапарадигмальних зв'язків можна віднести до серйозних здобутків вітчизняної соціальної психології. Разом з тим брак наукових відкриттів і принципово нових поглядів свідчить про замикання цих зв'язків самих на себе, що й дає підстави говорити про дискурсивну практику, яка не детермінується іззовні, про розвиток теоретичного пізнання як семіотичної системи – самодостатньої і самообумовленої.

Література

1. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К.: Київ. славіст. ун-т, 2005. – 492 с.
2. *Петрунько О. В.* Соціалізація дитини в агресивному медіасередовищі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / О. В. Петрунько. – К., 2010. – 32 с.
3. *Стасюк В. В.* Система соціально-психологічного забезпечення функціонування аеромобільних військових підрозділів в умовах збройних конфліктів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: спец.

- 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / В. В. Стасюк. – К., 2005. – 34 с.
4. *Кочубейник О. М.* Автентичність особистості в інтерсуб’єктивному просторі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / О. М. Кочубейник. – К., 2011. – 32 с.
 5. *Хазратова Н. В.* Психологія відносин особистості й держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / Н. В. Хазратова. – К., 2005. – 33 с.
 6. *Горностай П. П.* Психологія ролі самореалізації особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / П. П. Горностай. – К., 2009. – 32 с.
 7. Теория научная [Электронный ресурс] // Философская энциклопедия. – Режим доступа : dic.academic.ru/dic.nsf/eng_rus/168109/научная
 8. *Коростеліна К. В.* Структура і динаміка системи соціальної ідентичності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / К. В. Коростеліна. – К., 2003. – 28 с.
 9. *Гарькавець С. О.* Психологічні засади змінювання соціально-нормативної поведінки особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / С. О. Гарькавець. – К., 2011. – 41 с.
 10. *Лозова О. М.* Психосемантична структура етнічної свідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / О. М. Лозова. – К., 2008. – 36 с.
 11. *Скребець В. О.* Особливості екологічної свідомості в умовах наслідків техногенної катастрофи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / В. О. Скребець. – К., 2006. – 32 с.
 12. *Казміренко В. П.* Соціально-психологічна регуляція діяльності організацій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / В. П. Казміренко. – К., 1994. – 42 с.
 13. *Третьяченко В. В.* Соціально-психологічні механізми формування й розвитку колективних суб’єктів управління : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / В. В. Третьяченко. – К., 2009. – 32 с.
 14. *Ліщинська О. А.* Соціально-психологічні механізми культової психічної залежності особистості в деструктивних тоталітарних організаціях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / О. А. Ліщинська. – К., 2010. – 31 с.
 15. *Найдьонов М. І.* Формування рефлексивного управління в організаціях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / М. І. Найдьонов. – К., 2010. – 36 с.

16. *Блинова О. С.* Трудова міграція населення України: соціально-психологічні механізми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / О. С. Блинова. – К., 2011. – 30 с.
17. *Завацька Н. С.* Психологічні основи соціальної реадaptaції особистості зрілого віку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / Н. С. Завацька. – К., 2010. – 44 с.
18. *Фуко М.* Археологія знання: пер. с фр. / Мишель Фуко; общ. ред. Бр. Левченко. – К.: Ника-Центр, 1996. – 208 с. – (Серія “OPERA APARTA”; Вып. 1).

Жовтянская В. В. Развитие теоретического знания в современной украинской социальной психологии

На матеріалі докторських дисертаційних досліджень розглянуті епістемологічні особливості сучасної української соціальної психології. Проаналізовані характер представлених в дисертаціях теоретических обобщеній, методологічні принципи розвитку досліджень і основні теоретическі досягнення. Виділені два базових принципа построения теоретических разработок в дисертаційних дослідженнях: принцип методологічного представлення і принцип теоретического объяснения.

Ключевые слова: теоретическое знание, социальная психология.

Zhovtianska V. V. The development of theoretical knowledge in modern Ukrainian social psychology

The epistemological features of contemporary Ukrainian social psychology were studied on the material of doctoral dissertation research. The modus of theoretical generalization, comprised in the dissertations, as well as methodological basis of research and the main theoretical achievements were analyzed. Two basic principles of theoretical developments in the dissertational research were defined: a principle of methodological presentation and a principle of theoretical explanation.

Key words: theoretical knowledge, social psychology.

© **Жовтянська В. В.**

Т. М. Титаренко

**МОДУСИ І РИТМИ ЖИТТЕКОНСТРУЮВАННЯ
У ПОСТНЕКЛАСИЧНОМУ ДИСКУРСІ**

Виокремлено такі модули особистісного життєконструювання: ідентифікування, автономізацію, діалогування та практикування. Цикли життєконструювання визначено як ритмічно організовані патерни коливальних процесів, що мають тенденцію повторюватися за принципом маятника, тяжіючи чи то до хаосу життя, чи до порядку культури. Показано можливості синхронізації модулів практикування та автономізації для вирішення насамперед буденних життєвих завдань, а